

Vallás és egyház 1989 után Szlovákiában¹

Mária Homišinová – Štefan Šutaj

Tanulmányunk célja bemutatni annak a kutatásnak az empirikus eredményeit, amelyet a Társadalomtudományi Intézet a szlovákiai etnikai kisebbségek körében végzett. A kutatás tárgyát tekintve a Szlovákiában élő magyar kisebbségre vonatkozó megállapításokat emeljük ki, a tartalmi összetevőkből pedig a vallásosság kérdéskörének elemzésére koncentrálnunk, miközben megvizsgáljuk egyéb releváns kérdésekkel való kapcsolatát is.

A kutatásról

Az empirikus kutatásra az Állami Kutatási és Fejlesztési Program keretében került sor 2003–2005 között *Nemzet, nemzetiségek és etnikai csoportok a szlovák társadalmi transzformáció folyamatában* címmel. A projekt célja Szlovákia nemzetiségi problémakörének elemzése volt, ami a 2004-ben elvégzett szociológiai-szociálpszichológiai és történeti kutatások aktuális eredményeivel egészült ki.

A kutatás során a többségi társadalom (többnyire nemzetiségileg vegyes területeken élő szlovákok), valamint a Szlovákia területén élő hét kisebbségi etnikai közösség – csehek, magyarok, németek, romák, ruszinok, ukránok és zsidók – képviselőit vizsgáltuk. A válaszadói minta összesen 1280 fős volt, azaz 160–160 válaszadó a többség, illetve az egyes kisebbségek képviselőiben. A felmérésben a többségi és kisebbségi értelmiség képviselői vettek részt. A válaszadókat életkori kvóta alapján választottuk ki. Az adatgyűjtés széles spektrumú kérdőív segítségével történt, amit a felmérés résztvevőinek két változatban osztottunk ki:

- az egyik változatot a nemzetiségileg vegyes területekről származó szlovákok számára,
- a másik változatot a kisebbségek számára.

A vizsgálat tartalmi elemeit az alábbi témakörök alkották:

- a személy, család és háztartás azonosító jegyei,
- etnikai identitás (etnicitás) (az etnikai azonosságtudat, a nyelv, oktatás, kultúra kérdései),
- interetnikus kapcsolatok (történelem és jelenkor),
- emberi jogok, kisebbségi jogok, az etnikai közösségek fejlődési perspektívái,
- a közélet (ezen belül a nemzetiségi is) és a politika aktuális kérdései.

¹ A tanulmány az APVV-51-047505 – *Szlovákiai magyar kisebbség a társadalmi transzformáció folyamatában 1989 után* c. projekt keretében született a Szlovák Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Intézetében.

Eredmények

Tanulmányunk tematikai irányvonalának megfelelően az alábbi empirikus mutatókat értelmezzük:

- a magyar válaszadók felekezeti hovatartozása – nem, életkor és végzettség szerint,
- a hit mint érték,
- a vallás és az etnikai identitás fejlődése,
- a vallásszabadság,
- az egyház iránti bizalom.

A probléma alaposabb megértése érdekében megvizsgáltuk a hitvallás egyes empirikus mutatói, illetve a válaszadók azonosító jegyei, valamint más releváns jegyek közötti összefüggéseket, kapcsolatokat.

Az eredményeket gyakorisági adatok (a válaszok százalékos arányát mutatva), illetve a konkrét mutató (kérdés) esetében alkalmazott skála típusa szerinti átlagos értékek formájában tesszük közzé. A változók közötti összefüggések, kapcsolatok meghatározása érdekében megfelelő matematikai-statisztikai elemzéseket (gyakorisági és szórásanalízis) alkalmaztunk. A jobb áttekinthetőség érdekében az eredményeket oszlopdiagramokon és grafikonokon mutatjuk be.

A válaszadók magyarok felekezeti hovatartozása – nem, kor és végzettség szerint

Az 1. ábra azt mutatja, milyen a magyar válaszadók felekezeti megoszlása.

A nyílt kérdéssel a válaszadói minta felekezeti hovatartozását kívántuk meghatározni. A válaszok osztályozása után a magyar válaszadók körében hat változatot azonosítottunk, amelyek közül három megerősítette az egyházzal való kapcsolatot (a felekezeti hovatartozás megadásával), két változat kizárta azt (felekezeten kívüli, nem hívő), az utolsó változat pedig „bizonytalan” jellegű volt (a válaszadók kis része nem válaszolt a kérdésre, ami azonban nem zárja ki a kialakított változatok bármelyikéhez való inklínálást).

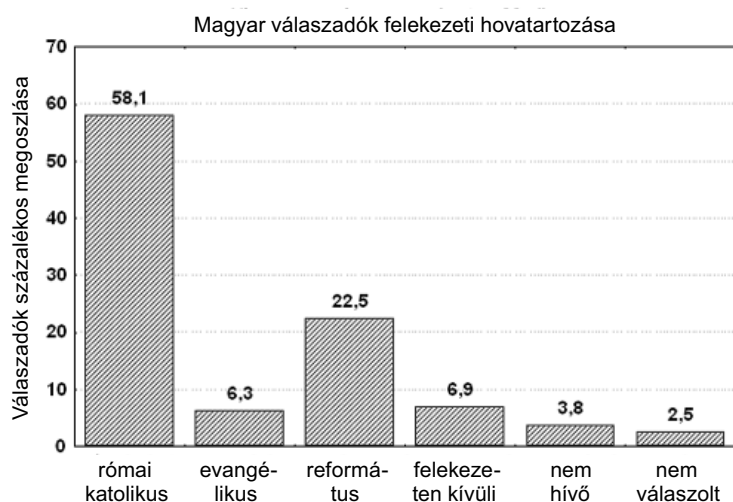
Az ábrából kiderül, hogy a válaszadói mintát elsősorban olyanok alkották, akik három, Szlovákiában működő keresztény egyházzal tartozónak vallották magukat: a válaszadók több mint fele római katolikus hitvallású, több mint ötödük vallotta magát a református egyházzal tartozónak és nem egészen egytizedük ágostai hitvallású evangélikusnak.²

2 Az utolsó szlovákiai népszámlálás időpontjában (2001) Szlovákiában 15 egyház és vallási társaság volt bejegyezve. 2001 szeptemberében (már a népszámlálás után) regisztrálták az Új Apostoli Egyházat, amely a 16. bejegyzett egyház. A római katolikus egyház a legnagyobb létszámú egyház a Szlovák Köztársaságban, jelenleg 3 708 120 tagja van, híveinek lakosságon belüli aránya pedig 68,9%. Az állam egész területén elterjedt. Mintegy 2000 papja, 14 érseke és püspöke, valamint egy bíborosa van.

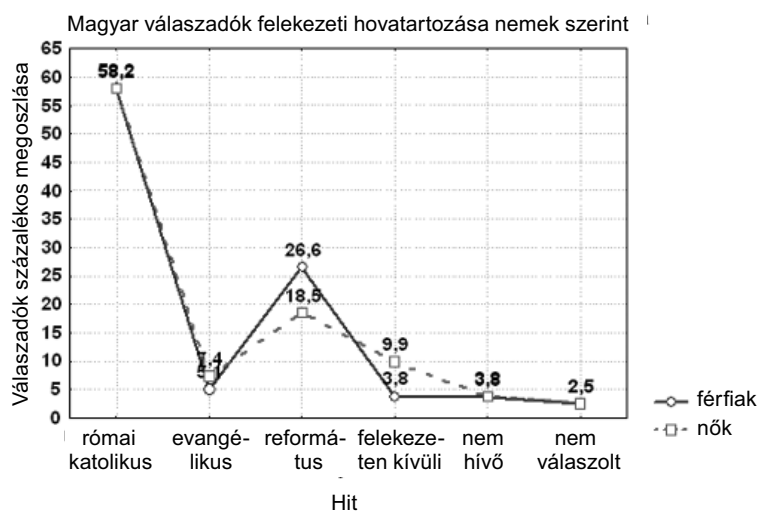
Az ágostai hitvallású evangélikus egyház a második legnagyobb létszámú egyház Szlovákiában. 372 858 személy vallja magát a hívőnek, a lakosságon belüli arányuk 6,9%. A protestáns egyházak közé tartozik. Az egyházkerületek élén a püspökök állnak.

A Szlovákiai Református Keresztény Egyház létszámát tekintve a negyedik legnagyobb Szlovákiában. A protestáns egyházak közé tartozik. Jelenleg 109 735 személy vallja magát a hívőnek, a lakosságon belüli arányuk 2,0%. Az egyház területi vonatkozásban az alábbi vonal mentén szerveződik: szeniorátus – gyülekezet – filia. Szlovák kontextusban az az egyház érdekessége, hogy tagjainak mintegy 80%-a vallja magát magyar nemzetiségűnek. A református egyház az ország két területén, Nyugat- és Kelet-Szlovákia déli vidékein van jelen (MORAVČÍKOVÁ–CIPAR, 2003).

1. ábra

2. ábra

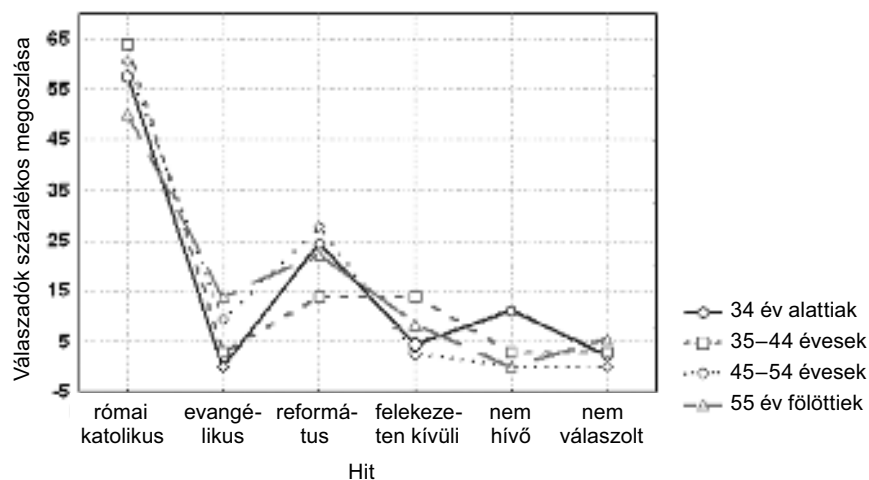

A magyar válaszadóknak tehát összesen 87%-a számolt be konkrét egyházi hovatartozásról. Számarányuk és egyházak szerinti megoszlásuk is nagymértékben reprezentálja a magyar kisebbség egészét.

Az adatok nemek szerinti osztályozása alapján megállapítottuk, hogy a válaszok megoszlása a hat kategóriában nem tér el jelentősen, és mindegyikben egyaránt szerepelnek férfiak és nők. Az elemzés a férfiak minimális felülreprezentáltságát mutatja a Szlovákiai Református Keresztyén Egyházban.

3. ábra

Magyar válaszadók felekezeti hovatartozása életkor szerint
 $p < ,0345$

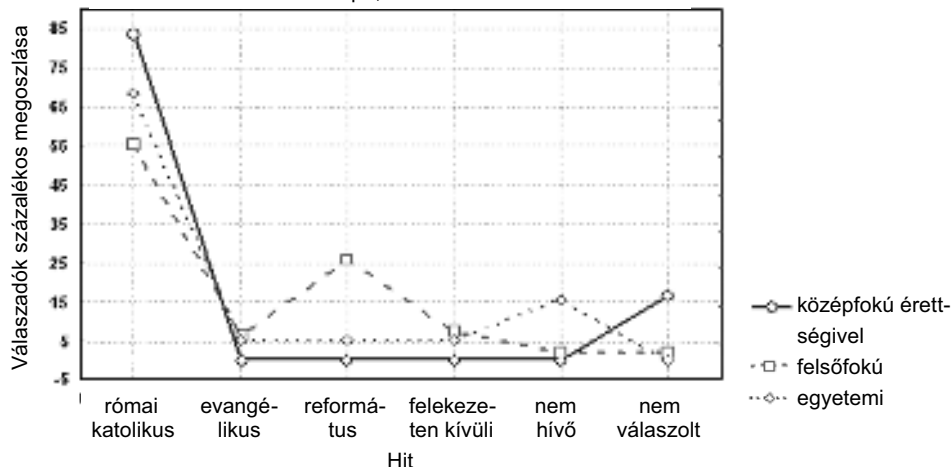
A válaszadói minta életkor szerint négy korcsoportra osztható, melyek aránya szinte azonos volt: a 34 év alatti kategória 28,1%; 35-44 év között 22,5%; 45-54 év között 26,9%; 55 év felett 22,5%.

Az életkor és felekezeti hovatartozás összefüggéseit mutatja a 3. ábra.

A grafikonból egyértelműen kitűnik, hogy a felekezeti mutató megoszlása kiegyensúlyozott, amiből az következik, hogy a mutató minden változatában (kategóriájában) kép-

4. ábra

Magyar válaszadók felekezeti hovatartozása végzettség szerint
 $p < ,0253$

viselteti magát a válaszadók minden életkori csoportja (enyhén eltérő arányban). Említést érdemel, hogy a „felekezeten kívüli” és a „nem hívő” kategóriákban magasabb a fiatalabb korcsoportok aránya (34 év alattiak és 35–44 évesek).

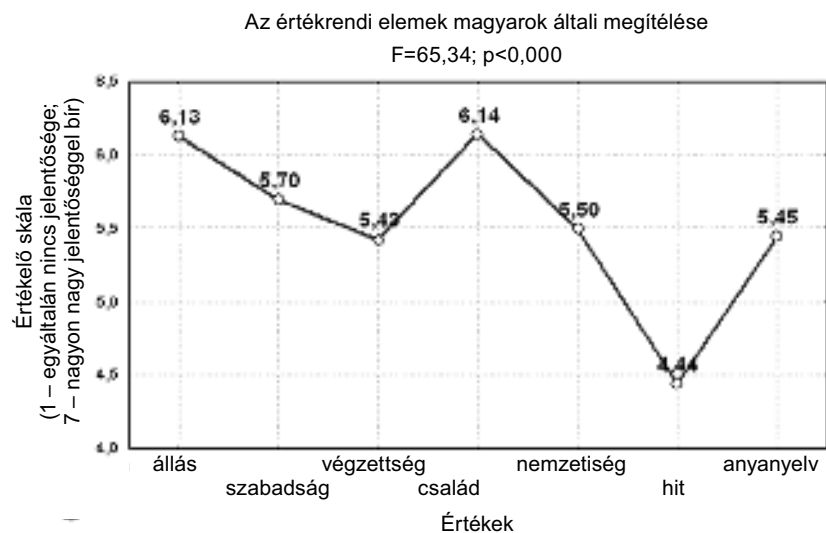
Említettük már, hogy a felmérést az értelmiség körében végeztük. Az iskolai végzettség differenciáltsága szempontjából a válaszadói minta a következőképpen oszlott meg: középfokú végzettség 3,7%; felsőfokú végzettség 84,4%; egyetemi végzettség 11,9%. Ebből nyilvánvaló, hogy a magyar válaszadók 96,3%-a (vagyis szinte a teljes válaszadói minta) felsőfokú végzettséggel rendelkező magyar nemzetiségű személy volt. Az iskolai végzettség és felekezeti hovatartozás kapcsolatának elemzése (4. ábra) tehát többé-kevésbé egyértelműek voltak, a felekezet szerinti megoszlást a válaszadók ezen csoportja „határozta meg”. A végzettség szempontjából azonban érdekes a „nem hívő” és a „nem válaszolt” kategória. És bár ezek a kategóriák csak alacsony százalékát teszik ki a teljes válaszadói mintának (ahogyan ez az 1. ábrából kitűnik), érdekes, hogy a középfokú képzettséggel rendelkezők alkotják a „nem válaszolt” kategóriát, és az egyetemi végzettségű válaszadók mondják magukról, hogy „nem hívők”.

A hit mint érték

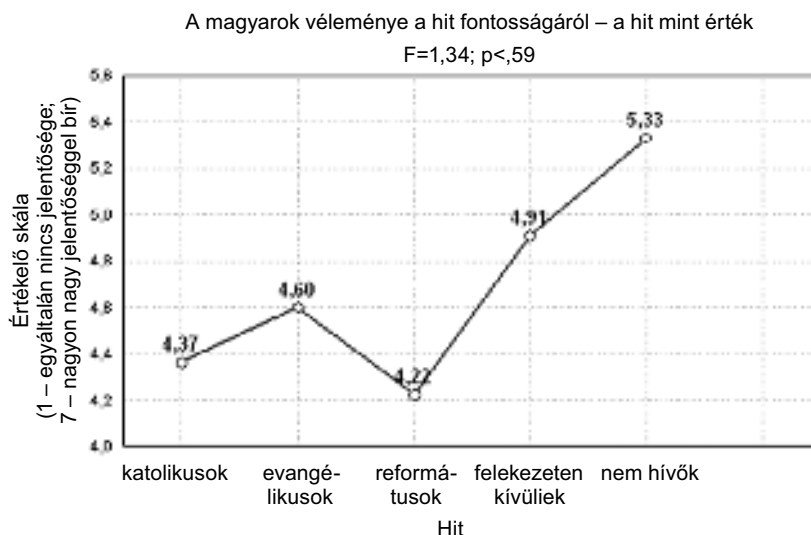
A felmérés során azt a kérdést is feltették a válaszadóknak, mekkora fontosságot (jelentőséget) tulajdonítanak értékrendünk bizonyos elemeinek. Hét fontos értékrendi elemet (állás, szabadság, végzettség, család, nemzetiség, hit és anyanyelv) választottunk ki, amelyek jelentőségét a válaszadók egy hétpontos numerikus skálán értékelték (1 = egyáltalán nincs jelentősége; 7 = nagyon nagy jelentőséggel bír). Az eredményeket az 5. ábra mutatja.

A grafikonból kitűnik, hogy a válaszadók minden értéket a skála pozitív tartományában értékelték, tehát mindegyikük átlagon felüli jelentőséggel bír. A legnagyobb fontosságot a családnak és az állásnak tulajdonították, ez után következik a szabadság, nemzetiség,

5. ábra

6. ábra

anyanyelv és végzettség (5,7-től 5,4-ig). A legalacsonyabbra a hitet értékelték, a többi értékrendi elemmel szemben ennek a fontosságát érzékelik legkevésbé, alig valamivel a skála átlaga fölött. Összességében megállapíthatjuk, hogy a magyar válaszadók ugyan átlagon felüli jelentőséget tulajdonítanak a hitnek, de a többi vizsgált érték fontosabb helyet foglal el életükben.

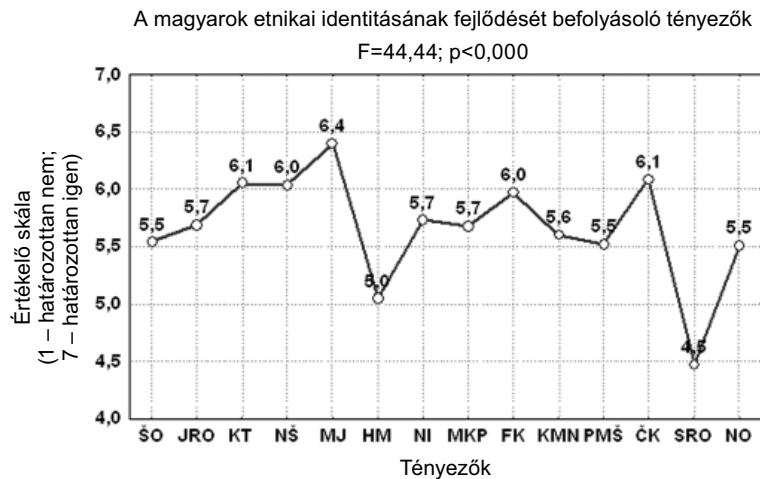
A további elemzésekben azt vizsgáltuk, milyen a hit értékére vonatkozó válaszok megoszlása a válaszadók hitvallása szerint. Más szóval: vajon a válaszadó felekezeti hovatartozása befolyásolja-e bármi módon azt, hogy milyen fontosságot tulajdonít a hitnek értékrendjében. Egy viszonyrendszerben vizsgáltuk mindkét mutatót és elvégeztük a megfelelő elemzést. Az eredményeket jól szemlélteti a 6. ábra.

Az elemzés eredményei azt támasztják alá, hogy a felekezeti hovatartozás nem differenciálja jelentősen a hitről alkotott értékítéletet, azaz a válaszadók felekezeti hovatartozásától (római katolikus, evangélikus, református) függetlenül körülbelül azonos mértékű (a skála átlaga fölötti) jelentőséget tulajdonítanak a hitnek mint értéknek. Érdekes azonban, hogy a válaszadók további két csoportja, vagyis azok, akik nem jelölték meg felekezeti hovatartozásukat, illetve a nem hívők nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a hitnek mint értéknek. Tekintettel arra, hogy a válaszadók kis csoportjairól van szó, a további elemzésektől eltekintettünk.

A vallás és az etnikai azonosságtudat fejlődése

A válaszadók etnikai identitásának vizsgálata fontos helyet foglalt el a kutatás módszertanában. Egyebek mellett arra voltunk kíváncsiak, mely tényezők és milyen mértékben determinálják az etnikai identitás fejlődését az etnikai kisebbségek tagjai körében. A kérdőív kérdése 14 tényezőt kínált fel a válaszadóknak, melyek hatását hétpontos skálán

7. ábra

Jelmagyarázat:

ŠO – állami szervek;	FK – a nemzetiségi kultúra jobb finanszírozása;
JRO – a család egysége;	KMN – kapcsolatok az anyanemzettel;
KT – kulturális hagyományok terjesztése;	PMŠ – anyaországi támogatás;
NŠ – nemzetiségi iskolák fejlesztése;	ČK – kisebbségi nyelvű könyvek olvasása;
MJ – családon belüli anyanyelvhasználat;	SRO – családok együttélése (több generáció);
HM – homogén házasságok;	NO – vallási szertartások a kisebbség nyelvén
NI – nemzetiségi intézmények tevékenysége;	
MKP – tömegtájékoztatási eszközök;	

értékelték (minden tényező esetében külön-külön) 1-től (határozottan nem) 7-ig (határozottan igen). Az azonosságtudat fejlődését befolyásoló tényezők között szerepelt a „vallási szertartások a kisebbség nyelvén” is. Az eredményeket a 7. ábra illusztrálja.

Ahogy a grafikonból kitűnik, a válaszadó magyarok az általunk felkínált tényezők mindegyikét az etnikai identitás fejlődése determinánsának tartják. És bár hatásuk az értékskála szerint különböző mértékű, abban mindannyian egyetértettek, hogy ez a hatás „átlagon felüli”, azaz az átlagértékek egyértelműen a skála pozitív tartományában helyezkedtek el. Az etnikai azonosságtudat fejlődése szempontjából a családon belüli anyanyelvhasználatot tartották a legfontosabb tényezőnek, szorosan ezután következik a kulturális hagyományok terjesztése és az anyanyelven íródott könyvek olvasása. A legkisebb hatású tényezőnek a családok többgenerációs együttélését tartották, ami valószínűleg az ilyen modell jelenkori hiányából vagy ritka mivoltából ered. A „vallási szertartások a kisebbség nyelvén” tényezőt a válaszadók a fontosak közé sorolták, amely jelentős mértékben befolyásolja a magyar kisebbséghez tartozók etnikai azonosságtudatának állapotát és fejlődését.

A többi etnikummal való összehasonlíthatóság kedvéért álljon itt, hogy az említett tényező megítélését tekintve a magyarok a ruszinokkal ($x = 5,52$) együtt a második helyen állnak a Szlovákiában élő ukránok ($x = 5,81$) mögött. A többi nemzetiség válaszai a semlegeshez közeli ($x \approx 4$) értéket mutatnak, azaz szerintük a kisebbségi nyelven zajló vallási szertartások szerepe kevésbé jelentős az etnicitás fejlődése szempontjából.

A hitvallás szabadsága

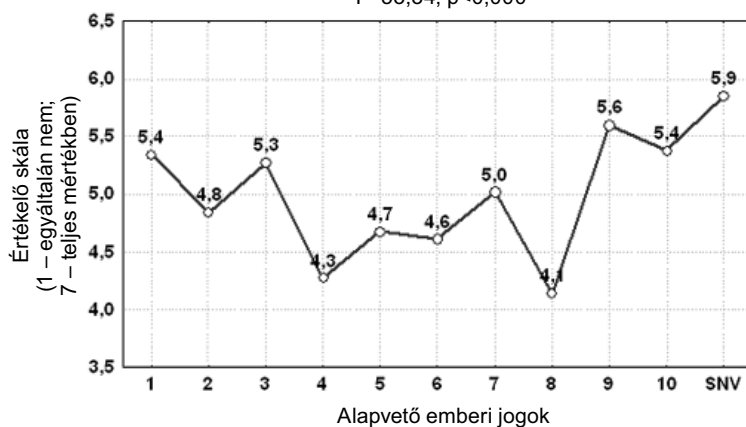
A vallásosság kérdésével nagyon szorosan összefügg a világnézeti/vallási meggyőződés kinyilvánításának, gyakorlásának szabadsága. Arra voltunk kíváncsiak, hogy a válaszadók szerint milyen mértékben érvényesülnek az alapvető emberi jogok Szlovákiában, köztük természetesen a hit- és vallásszabadság. Az általunk feltett kérdés minden, a szlovák törvényhozás által ratifikált ENSZ emberi jogi alapokmányában felsorolt jogot és szabadságot tartalmaz. A válaszadók ismét hétpontos skálán értékelték érvényesülésük mértékét. Az eredmények a 8. ábrán láthatók.

A mért értékekből az derül ki, hogy a válaszadó magyarok a személyes adatok védelméhez fűződő jog tekintetében a legszkeptikusabbak ($x = 4,1$) és úgy látják, hogy vannak tartalékok az emberi méltósághoz és becsülethez való jog vonatkozásában is ($x = 4,3$). A két említett mutató értékét a skála középtáján határozták meg, ami azt jelenti, hogy megítélásuk szerint e két jog gyakorlati megvalósulása csak átlagos szinten van. Másrészt viszont annak a meggyőződésüknek is hangot adtak, hogy az alapvető emberi jogok közé tartozó hit- és vallásszabadság valósul meg a legnagyobb mértékben ($x = 5,9$). Ebből arra következtethetünk, hogy a mindennapi életben összességében elégedettek e jog érvényesülésével.

Ami a többi kisebbséget illeti, a magyar válaszadók a romákkal együtt foglalják el az utolsó helyet ($x = 5,85$), ám magas pontszámmal. A vallásszabadsághoz való jogot az összes alapvető emberi jog megítélése szempontjából az első helyen értékelik a szlovákok,

8. ábra

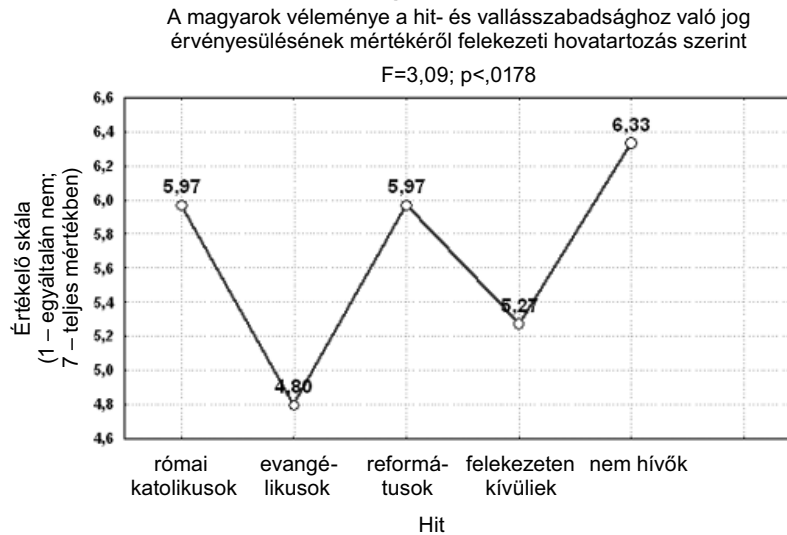
A magyarok véleménye az alapvető emberi jogok érvényesüléséről
 $F=53,34; p<0,000$

Jelmagyarázat:

1 – az emberi élet védelme;	6 – a lakóhely sérthetetlensége;
2 – a személyiség és magánszférájának sérthetetlensége;	7 – a levéltitok megőrzése;
3 – személyi szabadság;	8 – személyes adatok védelme;
4 – az emberi méltóság és becsület megőrzése;	9 – szabad mozgáshoz és tartózkodáshoz való jog;
5 – tulajdonjog;	10 – gondolati és lelkiismereti szabadság;
	SNV – hit- és vallásszabadság.

9. ábra

magyarok, németek, romák, ruszinok és ukránok, 2. helyen szerepel a cseheknel és a zsidóknál. A legmagasabb, szinte azonos pontokat a szlovákok és a németek adták ($x = 6,19$).

Arra is kíváncsiak voltunk, vajon a vallásszabadság érvényesülésének értékelése összefügg-e valahogyan a válaszadók hitvallásával, más szóval befolyásolja-e a válaszadó felekezeti hovatartozása az adott jog érvényesülésének értékelését. A két mutató korrelációját szóráselemzés segítségével vizsgáltuk (9. ábra).

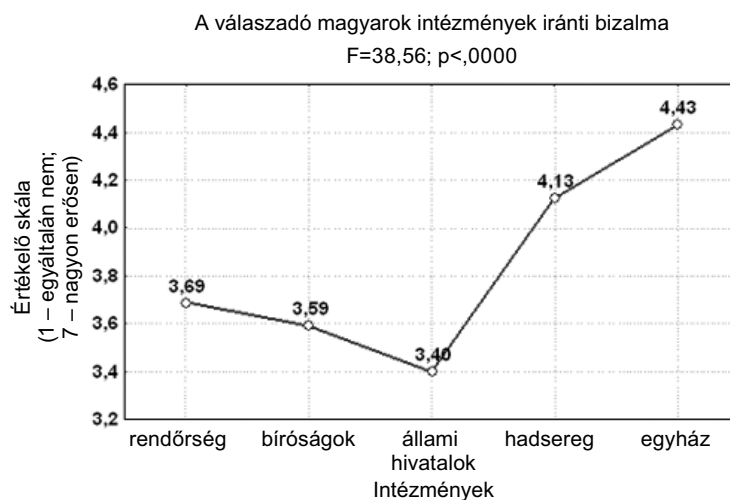
A mutatók egyértelmű differenciálódását láttuk, azaz a válaszadók e jog megítélésében hitvallásuk szerint jelentősen eltértek egymástól. Míg a római katolikusok és a református egyház tagjai összességében elégedettek voltak a hit- és vallásszabadság érvényesülésével, az evangélikusok körében az elégedettség mértéke lényegesen alacsonyabb (a skála 1 pontját meghaladó értékkel). Érdekes, hogy a hit- és vallásszabadság nagyfokú érvényesüléséről leginkább a nem hívők csoportja volt meggyőződve.

Az egyházak iránti bizalom

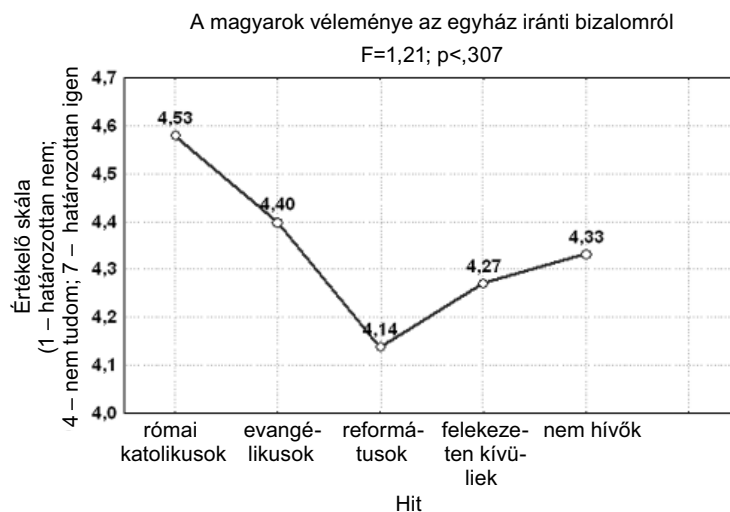
A szlovák társadalom transzformációjával, valamint a demokratizálódási folyamatokkal összhangban arra is kíváncsiak voltunk, mennyire bíznak az egyes etnikumok képviselői azokban a fontos intézményekben, amelyek a társadalom demokratizálódását hivatottak biztosítani. Az alábbi intézményeket soroltuk ide: rendőrség, bíróságok, állami szervek, hadsereg, egyház, és azt kértük a válaszadóktól, értékeljék az irányukban érzett bizalmat. Az intézményekbe vetett bizalmat hétpontos numerikus skálán, egytől hétig mértük, ahol az 1 jelölte a bizalom hiányát, a 7 a nagyon erős bizalmat. Az eredményeket a 10. ábra szemlélteti.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a magyar válaszadók felsorolt intézményekbe vetett bizalma az értékelő skála átlagos szintjén található, amiből az következik, hogy a magyar válaszadók csak részben bíznak a felsorolt intézményekben. Ha alaposabban meg-

10. ábra

11. ábra

vizsgáljuk a grafikont, az intézmények két csoportját különíthetjük el, amelyek tagjaiban a válaszadók megközelítőleg azonos mértékben bíznak. Az első csoport (ide tartozik a rendőrség, a bíróságok és az állami szervek) iránti bizalom alacsonyabb, mint a második csoport (hadsereg, egyház) iránti, amelyben az egyház dominál. A válaszadó magyarok tehát az egyház iránt vannak a legnagyobb bizalommal, ám nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ennek a bizalomnak a mértéke csak az „átlagon felüli” szinten van.

Mint ahogy az előző elemzések esetében, itt is kíváncsiak voltunk arra, milyen a válaszok megoszlása a válaszadók felekezeti hovatartozása szerint, azaz hogyan változott az

egyház iránti bizalom a válaszadók felekezetének függvényében. Az eredményeket a 11. ábra illusztrálja.

Bár a válaszok differenciáltsága statisztikailag nem jelentős, mégis megfigyelhetők bizonyos enyhe eltolódások az egyház iránti bizalom tekintetében a válaszadók felekezeti hovatartozása szerint. Elsősorban a református egyház képviselői azok, akik vizsgálatunk szerint a legalacsonyabb bizalmat táplálják az adott intézmény iránt ($x = 4,14$). Az egyház mint intézmény iránti bizalom a római katolikus válaszadók körében a legmagasabb (emlékeztetünk azonban arra, hogy a válaszok eltérésének mértéke csak a skála fél pontját teszi ki).

Összegzés

Tanulmányunkban a vallásosság kérdéseivel kapcsolatos azon empirikus eredmények bemutatására törekedtünk, amelyekre a Szlovák Tudományos Akadémia kassai Társadalomtudományi Intézetével közösen a szlovákiai magyarok válaszadói mintáján végzett legutóbbi (2004) szociológiai-szociálpszichológiai felmérés során tettünk szert.

Öt tematikai területet emeltünk ki (a válaszadó magyarok felekezeti hovatartozása – a nem, életkor és végzettség szerint; a hit mint érték; a vallás és az etnikai identitás fejlődésének kapcsolata; vallásszabadság; egyház iránti bizalom), melyekben elvégeztük a szükséges elemzéseket. Tanulmányunk lezárásaként röviden összefoglaljuk az adott témakörök elemzésének eredményeit.

A válaszadói mintát az értelmiséget képviselő magyarok alkották, a két nem képviselői megközelítőleg azonos számban voltak és felekezeti hovatartozásuk szerint római katolikusok (a válaszadók több mint fele), a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház tagjai (több mint az ötödük) és ágostai hitvallású evangélikusok (nem egészen egy tizedük). Összesen a magyar válaszadók 87%-a állította, hogy vallásos életmódot folytat. Életkor szempontjából négy korcsoport képviselői voltak szinte azonos arányban.

Az értékrendi elemek megítélésekor a legfontosabbnak a családot és az állást ítélték, ezeket követi a szabadság, a nemzetiség, az anyanyelv és a végzettség. Hierarchiájukban a hit mint érték az utolsó helyen szerepel, ám a skála átlagon feletti tartományába helyezték jelentőségét. A válaszadók felekezet szerinti megoszlása nem befolyásolta a hit értékének meghatározását, azaz megközelítőleg azonos mértékű fontosságot tulajdonítanak neki függetlenül attól, hogy milyen vallásúak.

Az etnikai azonosságtudat fejlődése szempontjából a válaszadó magyarok a családon belüli anyanyelvhasználatot tartották a legfontosabb tényezőnek. A leggyengébben ható tényezőnek a családok több generációs együttélését tartották. A „vallási szertartások a kisebbség nyelvén” tényezőt a fontosak közé sorolták, amely jelentős mértékben befolyásolja a magyar kisebbséghez tartozó személyek etnikai identitásának állapotát és fejlődését.

A válaszadó magyarok a személyes adatok védelméhez fűződő jog tekintetében a legszkeptikusabbak és úgy látják, hogy vannak tartalékok az emberi méltósághoz és becsülethez való jog vonatkozásában is. Másrészt viszont annak a meggyőződésüknek is hangot adtak, hogy az alapvető emberi jogok közé tartozó hit- és vallásszabadság valósul meg a legnagyobb mértékben. A mutatók egyértelmű differenciálódását láttuk, azaz a válaszadók e jog megítélésében hitvallásuk szerint jelentősen eltértek egymástól. Míg a római katolikusok és a református egyház tagjai összességében elégedettek voltak a hit- és vallásszabadság érvényesülésével, az evangélikusok körében az elégedettség mértéke lényegesen alacsonyabb (több mint 1 pont értéke a skálán).

A magyar válaszadók csak részben bíznak a Szlovákiában működő felsorolt intézményekben. Mindeközben a magyarok bizalma az egyház iránt a legerősebb, bár a bizalom itt is csak „az átlag fölötti” szintet éri el. Felekezeti hovatartozás szerint elsősorban a Református Keresztyén Egyház képviselői azok, akik a legalacsonyabb bizalmat táplálják az egyház iránt. Az egyház mint intézmény iránti bizalom a római katolikus válaszadók körében a legmagasabb (emlékeztetünk azonban arra, hogy a válaszok eltérésének mértéke csak a skála fél pontját teszi ki).

Irodalom

- HOMIŠINOVÁ, Mária–VÝROST, Jozef (eds.): *Národ, národnosti a etnické skupiny v procese transformácie slovenskej spoločnosti* (Empirická analýza dát zo sociologicko-sociálnopsychologického výskumu). Košice, Spoločenskovedný ústav SAV, 2005. CD ROM.
- MORAVČÍKOVÁ, Michaela–CIPÁR, Miroslav: *Religiozita na Slovensku II*. Bratislava, Ústav pre vzťahy štátu a cirkvi, 2003.
- ŠUTAJ, Štefan–HOMIŠINOVÁ, Mária–SÁPOSOVÁ, Zlatica–ŠUTAJOVÁ, Jana: *Maďarská menšina na Slovensku v procesoch transformácie po r. 1989 (Identita a politika)*. Teoretická a empirická analýza dát zo sociologicko-sociálnopsychologického a historického výskumu. Prešov, Universum, 2006.